

KP 7 Hoone (vana kaupluse) kagukülg

Vana kauluse juures kohtume “Teejuhi” jutu viimase peniga.

Jaan Lattik: Kaupmehel um küll üts suur üüpini, aga tuu ei puutu päiva kidägi, maka poodi lävel nigu vorst, ku jalagõ tuukad, sis ürikes ja lätt umma tiid ... (*“Teejuht”*)

Vanal ajal olid sotsiaalmeedia asemel kirikud ja kirikute lähedal asuvad kõrtsid koos kauplusega. Kauplusest osteti vajalikku talukraami, kõrtsis vahetati uudiseid, tehti sulasekaupa ja peeti vajalikud tähistamised.

Jaan Lattik: “Vidrik, sa mine keriku kõrtsi manu, tuu säält 3 naala tsukõrd, esäle tubakut ja viil muud kah, mis ma sul käse. Kutsu Jaan ja ütlen, tiä avitõs sul asju kanda ja katõkösi um kremb kävva.” Ema sidus raha räti otsa sisse. “Viis kopikut jääs üle, tuu iist osta endäle saia, anna sa poiss Jaanile kah.” (*“Joodikud”*)

Tookord lõppes saiaraha ebasihipärane kasutamine poistele kurvalt.

Hoopis paremini lõppes üks kohaliku tähtsusega “parlamendivalimiste” tähistamine Karula kõrtsis.

Jaan Lattik: Toda kohtunike vailmise akti ma hästi ei mäleta. Seda ma tean, et mu isa oli rahul. Temast sai peakohtumees. Kas kaks või kolm korda valiti tauuesti. Pärast oli ta kolm korda järgemööda vallavanem. Rahvas rääkis, et olevat iga korda maata meeste toetusel läbi läinud. Seekord rääkis rahvas tõtt, sellepärast, et mu isa ei kuulunud oma seisuse poolest vanade pärisperemeeste eliiti. Meie suguvõsa tõusis sulasepõlvtest ülespoole, mõisa renditalu või karjamõisa, nagu seda ka kutsuti, rentniku kohale ja sealt edasi päristalu omanikuks.

Tollest valimisparlamendist ma mäletan küllalt selgesti lõpuosa. See toimus Karula kiriku kõrtsis. Ega siis niisuguse erakordse ja ülitähtsa sündmuse järele lähe keegi otseteed koju. Igal suuremal ettevõttel ja asjaajamisel on oma järellainetus olemas, et kuidas see kõik oli. Kes teeb liigud ja kes seda mitte ei tee. See igivana hallipäine kome püsib tänapäevani. Vormid ja viisid, kuidas sihukest kokkutulekut pärast sündmust meelde tuletatakse, on erinevad ja muutlikud.

Karula mehed õiendasid oma õilled ja valged sordid püstijala leti ees. Seal käis ka meeste jutt ringi, nii kuid see pea, suu ja kogu vaimse olemisega kokkukõlas püsis. Mõni asjamees leti juures läks kõrtsialusele hobust vaatama, ütles möödaminnes ka mulle mõne lause - “sa olõt siss tu pääkohtumehe Jaanist poig”. (*“Minu album”*)

Järgmiseks KP-ks on üks kaev ühel kultuuriloolisel õuel

KP 40 Kaevu (Karula Naisseltsi maja õuel) edelakülg

Siin õuel ei saa läbi ega ümber Jaan Kompusest

Selle maja ja õue pärandas tänasele Karula vallale tänase naisseltsi tegemisteks enne sõda Karula kultuuri- ja seltskonnaelu hingeks olnud Jaan Kompuse poeg Ülo.

Kes oli Jaan Kompus?

Jaan Kompus sündis Rõngus Juhan ja Kadri (Katariina) Kompuse kolmanda lapsena üheksast. Jaan kolis koos vanematega 1890-ndate lõpus Arulasse Madsa Peebu tallu, perekond Sannamehele naabriks.

1918. aastal asus elama oma abikaasaga Karula Lüllemäele.

Oli Lüllemäe apteegi osanik ja samas praktikant, hiljem kaupmees ja majaomanik.

Võttis juhtivalt osa Karula seltskondlikust elust, eriti lavakunsti

arendajana. Alates Karulasse asumisest osales kõigis kohalikes seltsides

näitejuhina, näitlejana, dekoraatorina ja lavakunstiliste ürituste

organiseerijana, selle juures olles alati ise esinenud kandvais osis –

kokku enam kui 100 näidendis.

Jaan Kompus põgenes perega enamlaste eest Saksamaale

Münchenisse. Münchenisse jäi ta perega oma elu lõpuni

Kompuse või Naisseltsi majaga jagab õue endine apteek. Selle hoone

ehitas omal kulul Valga apteeker Alfred Rücker. Apteek avati 2. jaanuaril 1890.

Pikki aastaid töötas siin läti rahvusest proviisor Alexander Brasche, kes paistis Karula seltsielus silma mitmekülgusega, kuuludes Karula Põllumeeste Seltsi juhatusse ning edendades Lüllemäel pasunakoori ja näitemängu tegevust. On säilinud Pritz Lattiku mälestus apteeker Braschest, kes meelitas pasunakoori pärast proovi õllekorviga oma majja lustiks mängima, sest „ega vaesus ei tohi elu segada“.

Jaan Lattik: Karula rahvale tegi kõik salvid, tilgad ja muud vajalikud asjad apteeker Bresche. Elas meie vallas hulk aastaid ja astus rahvale nii lähestikku ja ligistikku, et kui ei oleks keelemurre teda ära andnud, võinuks teda pidada eestlaseks. Oli rahvuse ja vere poolest lätlane. Alati elav, liikuv, vastutulelik ja lahke. Apteekri eesti keel oli võrratult kena. Eriti kui ta ägestus või mõne naeru ja rõõmu pärast hoogu sattus, siis tulid kõik eesti keele vormid tema enda grammatika alusel suust välja, nagu oleks neid sealt korgipüssiga lastud. Ei olnud tohter kodus, andis apteeker ise teatavad tilgad haigele, et võta ja küll näed, et oled varsti terve. (*„Talupoja laul“*)

Kohe peale apteegi avamist hakkas samas majas teatud päevadel arst haigeid vastu võtma Esimese eestlasest arsti sai Karula 1897. aastal, mil siin hakkas tööle Johann Müllerson, kes on tõenäoliselt legendaarseim Karulas tegutsenud arst. Tema kohta liikus rahvasuus hulk lõbusaide lugusid ja anekdoote, millest ei puudunud nalja taha peidetud tunnustus.

Erilise lugupidamise võitis doktor Müllerson Karula paruni Heinrich von Grote perekonnast, sest tema antud nõuanded aitasid paruni haiglast abikaasat märgatavalt rohkem kui saksa arstide ettekirjutused. Seetõttu tekkis parunil eesti arstiga nii soe sõprus, et kui Johann Müllerson 1903.a. Valka tööle siirdus, aitas parun tal linnas Karula mõisa kivilöövis põletatud punastest tellistest ja mõisa metsa puidust uhke maja ehitada.

Jaan Lattik: Kui aeg läks juba edaspidiseks ja hakkas tulema universiteedist ka eesti soost tohtreid rohkemal arvul, siis ilmus ka Karulasse, kiriku juurde, tohter. Ja kohe eestlane. Üks esimesi oligi Johann Müllerson, pärastine kangelt ja kaugelet otsitud Valga tohter. Sangaste kihelkonnast ja Restu vallast pärit. Kes siis teda ei tundnud! Ta käsi käis Karulas hästi. Ei olnud tal rahvast ega leivast puudus. Nagu juba eespool tähendatud, läks tohter Müllerson Karulast ära Valka elama. Tõusis seal peagi oma tegude ja ka kuulsuse poolest kõvasti küllalt kõrgele. Temast sai Valgas suure kivimaja omanik ja ka pitsimeeste pealik. Nägin teda ise mundris, rind üleni täis tärne, suuremaid ja vähemaid. Üks tema avalikest kõnedest meeldis mulle nii väga, et ma ei raatsi seda raamatust välja jätta. Oli kas pitsimeeste maja pühitsemine või üks samba-avamine – selle kotsilt on mul veidi segane. Igal juhul suur paraad ja palju rahvast koos. Tohter astus kõnetooli hiilgavas vormis ja lausus: „Austetud koosolijad ja pidulised. Tervitan teid, kes te nii rohkel arvul olete siia kokku tulnud meie tähtsale pidupäevale. Nagu ise näete – töö om tettu, vaiv om nattu. Mis muud

kui hurraaah!“ Selle jutu järele astus kõnetoolilt alla. Kas võib veel olla sõbralikumat kõnet! (*„Talupoja laul“*)

Tohter Müllersoni kohtame ka Karula mehe Valev Uibopuu romaanis

„Keegi ei kuule meid“

Järgmise KP poole liikudes jõuame väga kahtlasesse paika – nelja tee risti.

Vanarahva jutu järgi pidavat vanapagan siin ringi liikuma. Ja vana surnuaed ka ligidal...

Jaan Lattik: Karulas, minu kodukihelkonnas, oli üks Meyeri nimeline mees õpetajaametit pidanud. Tema olevat erilise jõuga võidelnud rahva ebausukommete ja kurja vaimu tempude vastu, keda ühes kui teises kohas olid inimesed kas oma silmaga näinud või naabritelt kuulnud tükke tegevast. Lüllemäel, Valga poole sõites, asub Karula surnuaed. Õieti on pihtiaid mõlemal pool teed (meie juba teame neid). Aga hästi vanemal ajal olid inimesed Valgast koju sõites ikka midagi pahalikku ja kurjalikku seal märganud. Kas keegi kõndinud keskööl ja hilisõhtul surnuaial või oli mõnesugune viirastus ja vari astunud üle tee ühest surnuaiaist teise. Eriti täiskuu aegu olid naisterahvad mõnikord ütelnud – ma tõmba räti üle pää ja anna obõsõlõ piitsa – sis om asi kindlam. Äikese ajal oli nähtud sortse – musti kogusid, kes suure kiirusega olid kuhugi põgenenud ja kadunud. Teada, et vana põrguvürst ise ja tema sellid kardavad pikset ja väiku äärmise hirmuga, et muudkui kao. Küll nad teavad, et see on Jumala tuli. Oli siis õpetaja Meyer ühel surnuaia pühäl põrutanud nii kõvad sõnad kantslist maha, et vaata – kas mõni nõrgem puurist ei murdu maast lahti. Mis ta kõik oli ütelnud, seda ei mäletanud ka vanad inimesed. Mõni lause lendles ringi nagu liblikas ja käis sedaviisi: Pattu te ei pelga, seda teete rahuliku meelega, aga pühitsetud mulda ja püha paika, kus need õndsad puhkavad, pelgate. (*„Minu album“*)

Aga midagi siin ikka on olnud. Ühe jutu järgi asus läheduses Kullamäe nõlval koguni vanapagana kullakaevandus...

1775.a. keelustati keisrinna Katariina II ukaasiga matmine kirikute kõrvale ja nõuti uute surnuaedade rajamist väljaspoole asustatud punkte. Karula surnuaed viidi üle Valga – Hargla teeristist edelasse asuvale järsule mäenukile, nn Lüllemäele, kuid see ala oli väike ja maeti üsna kiiresti täis.

KP 37 Vana surnuaia värav

1812.a. õnnistati uus surnuaed, mis asub teisel pool Valga maanteed.

Valga maantee ja Laatre – ligaste tee äärde jääval surnuaial oli algusest peale korralik piirdeaed ja Laatre tee ääres esinduslik värav.

Surnuaia põhjapiiride taha on 1822.a. maetud ühishauda 32 inimest, keda oli 1821.a. lõpul hammustanud Karulast läbitormanud marutõbine hunt ja kes suleti taudi hirmus külma kirikumõisa rehte, lastes neil koledates piinades surra.

Kahekümnenda sajandi alguseks oli aga ka see kalmistu täis maetud ja oli vaja rajada jälle uus kalmistu.

Selleks eraldati 1904.a. kirikumõisa põllust 4 vakamaa suurune piklik maatükk Lüllemäe järsul põhjanõlval

Endisest uuest surnuaiaist sai vana surnuaed.

Nõukogude ajal maeti vanale surnuaiale ainult harva, kui just kellelgi oli veel tühjade matusekohtadega plats.

Teiste hulgas on Lüllemäe vanale surnuaiale maetud:

Moorits Ellram (1854-1918) – Karula kuaaegne metsahärra

Emille Kotilõim (Lattik) 1885-1943 - eluaegne Karula koolide õpetaja

Karl Stimm (1828-1895) – legendaarne köster ja kihelkonna koolmeister

Jaan Lattik: Äsja ma käisin jälle Karulas. Matsin oma sõsara mulla alla magama. Ta oli elukutselt kooliõpetaja. Mees oli raudteelane ja küüditati. See andiski mu õele surmalöögi. Saatajad ja sõbrad laulsid talle mulda järele ilusaid laule ja viise, kõnelesid südamlikke sõnu ja panid hauale mälestuseks lilli ning pärgi.

Matuselised olid enamikus noored inimesed. Kui ma neilt küsisin, et kas nad on ka kõik tõesti Karula rahvas ja kas nad oskavad ka Karula keelemurret, vastati mulle nagu kirikus laulatusel, muudkui jah ja jah. Aga seesugune vastus tundus mulle siiski kui mitte petlikuna, siis vähemalt enesepettusena, sest noorpõlv kaugeneb ja eemaldub järjest oma puhtast emakeelest ja pillub kõne sekka kirjakeele sõnu. Kool on see, mis murdele haiget teeb. Minu ema peatas mind kohe jalapealt, kui ma vahel jutu sisse mõne Tallinna murdest sõna lasksin kukkuda, et „kas sinu tuu jaus kuuli saadõtõs, et sa uma keele är turgid ja inämb ei mõista inemise muudu kõnõldõ“.

Tõepoolest, noored ei oska enam puhtalt kõneleda toda südamlikku keelt, millest said aru isegi Karula metsad, mäed, lorud ja järved ja mida mõistsid pääsukesed ning lõokesed, kui nad vadistasid kodus laudaräästa all ja põllul või tegid oma laulu ülal peakohal.

Susi, pötr, repän ja teisedki metsloomad koos haldjate, pikapäkameeste ja näkineitsitega oleksid õppinud kõige meelsamini ja kergemini ära vaid Karula murde, kui neid oleks kooli saadetud. Aga ilma koolitagi võivad mõned linnud ja loomad ajada üsna mõistlikku juttu. Nii näiteks hüüab üts: „Üüt, üüt, ütül ütese poiga, kanal kats loksukõist.“ Ja kui meie karjaga hommikul vara metsa läksime, vadista, laulis ja kilkas meile vastu terve laululindude kvartett või koor, et „tulõ mõtsa, saad tappa, saad kolki, tsirr“.

Oleks tuliselt kahju, kui murre kaob. Ei leia siis ka lapsed, linnud, loomad, puud ja veed enam nii kergesti ühist sidet ja ühiseid väljavaateid tulevikk. Minule aga on mu koduvald ja kihelkond ikka muinasjutumaa, kus mind teed ja teerajad, talud ja talude põllud, metsad ja järved ning vanad inimesed ja väikesed lapsedki tervitavad ja ajavad eemaltni hääletut juttu, ilma et mind ennast seal oleks või ma seal käiks: siin on Karula, et tule vahel ja külasta meid. („Meie vanad“)

Emilie Kotilõim (Lattiku) ja Karl Simmi (temaga tutvume KP-s 49) hauad on kaardil punase ristiga.

KP 38 Uue surnuaia värav

Uus surnuaed õnnistati 1904. a. ja alustati matmisi. Värav ja sissesõidutee rajati läände, ligaste – Laatre tee äärde, nii et hobused kirstuga tuli kas jäsust mäeküljest üles tõmmata või tuli kirstu kätel hauani kanda. Ka siia rajati punastest tellistest postidega esinduslik värav. Praeguseks on säilinud värava telliskivipostid.

Hiljem laiendati ka seda surnuaeda, mida nüüd hüüti uueks surnuaiaiks, veel tunduvalt ida suunas kuni Nõmme taluni. Vana sissesõidutee jäi liiga kaugemale ja nüüd ühendati kalmistu keskosa asunduse peateega otse kiriku vastast, mis kujuneski peateeks.

Siin on leidnud oma viimase puhkepaiga väga palju Karulale olulisi inimesi.

Mõned nimed::

***Johannes Annamaa** 1867-1941) - tegutses Karulas pikemat aega meierina. Poeg Koit Annamaa (1912-1970) oli mitmekordne Eesti meister ning rekordite parandaja vasara- ja raskusheites. Saavutas vasaraheites 1936.a Berliini olümpiamängudel 8. ja 1934.a. EM-il 7.koha, oli 1935.a maailma edetabeli 5.*

***Aleksander Anton** (1869-1935) – pikaegne köster ja Karula kihelkonnakooli juhataja, kes oli lõpetanud Tartu õpetajate seminari. Viimased eluaastad Karula vallavanem.*

***In memoriam August Kerem** (1889-1942) – agronoom ja poliitik. EV põllumajandus-, teede- ja kaitseminister. Arreteeriti NKVD poolt 1941, mõrvati 1942*

***Davet Lattiku perekond** – Mäkiste renditalu Vana-Mendo talupidajad **Johannes Lukin** (1873-1934) – Eluaegne Kaagjärve Jakobi kooli ja Kaagjärve algkooli juhtaja ja õpetaja. Tõeline „maa sool“.*

***Kuulsate metsavendade Mõtuste perekond** Väntre talust.*

***Olga Palu (1902-1985)** – Karula valla Vissi-Pikkjärve kooli kauaaegne õpetaja*

***In memoriam Konstantin Palu (Olga abikaasa),** Karula vallavanem 1938-1940 ja 1942-1940, kes suri KGB vangilaagris 1946*

***Peeter Puudersell** (1903-1985) – Madsa algkooli juhataja 1948-1960, Lüllemäe kooride ja ansamblite juht sõjajärgseil aastail, Karula-Lüllemäe kodu-uurija ja mälestuste talletaja*

***Juhan Toomepuu** (1902-1989) – laevamehhaanik Juhan ja abikaasa Tiiu põgenesid koos lastega kommunistliku okupatsiooni eest 1944 ja elasid Rootsis, USA-s, Kanadas. 2000.a. tõid pojad Jüri (USA kolonel ja EV poliitik) ja Tõnu urnid vanemate tuhaga Eestisse ja matsid need 8juulil 2000.a. Karula kodumulda.*

***Valev Uibopuu** (1913-1997) – Kirjanik, keele- ja kirjandusteadlane, 1970 Lundi üliskooli filosoofia dr. Eestis tegutses peamiselt ajakirjanikuna.*

Kirjanduslik loomign puhkes õitsele paguluses Rootsis. Tema arvukate romaaniide ja novellikogude hulgas käsitleb üks, „Keegi ei kuule meid“ raskeid kannatusaegu 1940-41 Valgas. Urm tema tuhaga toodi kirjaniku soovil Eestisse ja maeti 14.07.1997 kodumulda isa kõrvale

Jaan Lattik: Karula uuel surnuaial puhkavad minu vanemad ja mu kaks vanemat venda. Ema väsis 1917. aasta kevadel tüüfuse ägedate palavike all. Ta ei olnudki veel 67-aastaseks saanud. Isa lahkus südasuvel samal aastal – magades voodis. Kuu aega jäi puudu 72 aastast. Süda ütles, et ei jaksa enam. Matsin ise mõlemad Karula surnuaeda. Eks see olnud üks raskemaid ärasaatmisi minu ametiajal. Viimast korda käisi ma oma isa-ema haul sügisel 1943.a. koos mu vanema õega. Vist oli nii, et september libises tasakesi üle oktoobrisse. Kaselehed olid juba väsinud ja puhkasid haudade peal ja kõrval, kuhu aga keegi neist langes.

Ma uurisin kõrget, mustast rootsi graniidist risti. Juba oli vihm ja päike ajanud mõnrd praod risti ja aluskivi vahele. Kiri kullatud tähtedega oli selge: „Kuni päikese tõusuni.“ Ja siis nimi: Davet Lattiku perekond. Risti teisele poolele on raiutud sõnad Johannese evangeeliumist: Ma annan teile igavese elu. Ja ükski ei kis neid minu käest ära.“

Õde ütles midagi, et jahe hakkab, on juba sügav videvik. Ma ka tundsin külma. Ajasime veel lehti nagu katteks hauale. Laulsime kahekesi: „Kuis hingvad vaikselt, kes läinud magama, kes rahuriiki on saanud rõõmuga. Nad hädaorust on läbi võidelnud ja võidukrooni on taevas pärinud.“

Lehed järjest kukkusid sahesedes haudade peale. See oli nagu nende reekviem - „Õndsad on need, kes Issandas surevad.“ („Minu album) Davet Lattiku perekonnaplatsile (kaardil punase ristiga) on maetud veel Jaani vanemad vennad Fridrich ja Juhan, vanem õde Marta ja tema abikaasa Taavet Metusala

Järgmistesse KP-desse jõudmiseks pannakse proovile meie karjaaedades orienteerumise oskus.

Juku-Peedu püsirajad

Lüllemäe küla

JAANIRADA 2

(KP-d 7, 40, 37, 38)